

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Андрій Мартинов

ЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ЗМІНА СПОСОБІВ ФОРМУВАННЯ ТА УМОВ ІСНУВАННЯ

У статті розглядаються особливості формування загальноєвропейської історичної пам'яті. Феномен європейської колективної пам'яті розглядається як уявний соціальний інститут. Зазначається, що європейський економічний і політичний союз недостатній для досягнення мети європейського космополітизму. Хоча Європа рясно вкрита пам'ятними місцями, немає спільного символічного європейського простору колективної пам'яті.

Ключові слова: *європейська історична пам'ять, Європейський Союз, колективна ідентичність, соціальний інститут.*

Історичний феномен колективної пам'яті часто пов'язують із християнською цивілізаційною традицією. В очікуванні часу Воскресіння християнська свідомість переосмислює минуле з надіями на спасіння в майбутньому. Ця традиція принципово відрізняється від античної класики, яку висловив давньогрецький драматург Есхіл, коли писав, що «нагородою страждань є досвід»¹. Заради функціонування Спільного ринку, який робить можливим певне здешевлення товарів і послуг, необхідна європейська солідарність, за якої національні держави вимушені передавати частину свого суверенітету на наднаціональний рівень влади.

Утім, історія процесу європейської інтеграції переконливо засвідчила, що європейський економічний союз не є достатньою умовою для виникнення союзу різних суспільств, об'єднаних спільною культурою та спільною колективною пам'яттю. Певна європейська ідентичність за цих обставин проявляє себе на рівні європейських еліт, але їм все більше протистоїть ідея націоналізму, що як правило ґрунтується на антиєвропейських та антимусульманських концепціях. Оскільки спільна європейська ідентичність не виникла «автоматично» внаслідок досягнутого економічного і частково політичного об'єднання, її намагаються створити за допомоги цілеспрямованого соціально-інженерного проекту. Його метою визнається формування європейського космополітизму, але створенню відкритого європейського простору все ще перешкоджає відсутність

таких консолідуючих факторів як спільність мови і культури. Тож сучасний європейський інтеграційний проект знаходить на своєму шляху потужну перешкоду у вигляді різних історичних традицій.

Один великий німець Карл Маркс був переконаний, що людство, сміючись розстається зі своїм минулим. Але найчастіше маємо справу з минулим, яке, так би мовити, не хоче минати. Показовим у цьому сенсі є збірник наукових праць «Європа та її болісні минувшини», який аналізує моделі примирення, які пропонуються на європейському рівні, щоб забезпечити співіснування й ослабити почуття неприязні. Перманентне переживання минулих образ відбирає творчу енергію, необхідну для нормального життя в сьогоденні. Жорж Мінк, аналізуючи використання стратегій історизування в Європі, пише про «повторюваність і різноманітність феноменів пам'яті в Європі»².

Історична колективна пам'ять відмінна від історичної науки, яка більше нагадує офіційну пам'ять. Оптимісти, утім, вважають, що «об'єднання болісної пам'яті Європи виявляється найкоротшим шляхом до спільного майбутнього»³. Але насправді проблема ускладнюється фактором різної пам'яті поколінь, коли бабуся Сталіна пам'ятає, а правнука вже не пам'ятає.

Кожна європейська нація має свої національні свята, святині й цінності, меморіальні церемонії й місця пам'яті. Досі немає такого символічного простору Європи як цілого, хоча Європа рясно вкрита пам'ятними місцями. Зазначена тенденція чітко проявляється в умовах глобальної економічної кризи, яка загострює іманентні протиріччя між «старими» та «новими» державами-членами Євросоюзу, між багатшими та біднішими верствами європейських соціумів, між регіонами Європи, які мають різні ментальності.

Отже, предметом нашого дослідження є феномен європейської історичної пам'яті як своєрідний уявний нормативний соціальний інститут. Ми розглядаємо соціальний інститут як систему стабільних суспільних зв'язків, які постійно відновлюються та як правило є організаційно оформленими. Інститути влади мають власну інституційну пам'ять⁴. Зрештою, існують формальні і неформальні соціальні інститути. До формальних соціальних інститутів належать правові акти⁵. Неформальними соціальними інститутами є ментальні уявлення, ідентичності, системи цінностей, які сформувалися у межах певної цивілізаційної традиції⁶.

З цієї точки зору політична культура є сукупністю таких неформальних соціальних інститутів. Саме неформальні соціальні інститути забезпечують історичну спадковість⁷. Але це не означає, що формальні соціальні інститути виконують менш важливі функції у збереженні та трансляції стереотипів пам'яті. Наприклад, в 1951 р. в Брауншвейгу було створено

Міжнародний інститут шкільних підручників⁸. Саме він давав рекомендації щодо спільного концепту німецько-французького підручника з історії.

Загалом теоретичні та концептуальні підходи до інституційного виміру колективної пам'яті широко представлені у сучасній соціогуманітарній літературі. Насамперед новий інституціоналізм досліджується у традиції політології і соціології⁹. Водночас у контексті нашої теми дослідження вагомий інтерес представляє стаття Отто Кека, який довів епістеміологічну цінність нового інституціоналізму для теорії і практики міжнародних відносин¹⁰. У нашому контексті цей підхід є слушним для аналізу історичної політики Євросоюзу. Вагомість впливу соціальних інститутів на історичну політику переконливо показав у своїй монографії професор Принстонського університету Пол Пірсон¹¹. Евристичний потенціал історичного інституціоналізму у компаративних дослідженнях представлений у статті Кетлін Телен та Свена Стейнмо¹². Зазначені дослідники слушно звертають увагу на соціокультурні зміни умов формування та існування й трансляції у майбутнє різних форм колективної пам'яті.

Наприклад, Перша світова війна по всьому європейському континенту залишила воєнні монументи та меморіали як нові офіційні форми колективної пам'яті. Зокрема, найбільші британські військові меморіали знаходяться у Франції (574 тис. поховань, 218 меморіалів), Бельгії (102 тис. поховань), Німеччині (31 тис. поховань, 25 меморіалів), Греції (18 тис. поховань, 5 тис. меморіалів), Росії (365 поховань, 241 меморіал), на Кіпрі (321 поховання, 58 меморіалів), в Польщі (1 тис. поховань, 44 меморіали)¹³. Натомість меморіали радянських воїнів, які загинули у країнах Східної Європи наприкінці Другої світової, дедалі частіше стають об'єктами атак ультраправих політичних сил, які таким чином намагаються зробити домінантною власну пам'ять про ці події.

Водночас досить складно провести демаркаційну лінію між загальноєвропейськими пам'ятними подіями та національними уявленнями про них. Британський викладач історичної географії Майкл Геффернен слушно звернув увагу на дивний феномен, коли «з одного і того самого середземноморського півострова маємо європейське Відродження, але й італійський фашизм»¹⁴. Причому «національні уряди далі пам'ятають і вшановують європейські війни і тим надають значення національній, а не європейській ідентичності»¹⁵. Схильність до романтичної міфології славетного минулого, уявлення про минулу славу і теперішній занепад й досі властиві не лише фашистській риториці, яка здавалося після 1945 р. пішла в минуле, а й пропаганді нових європейських ультраправих політичних сил.

Під впливом сучасних потреб економічного розвитку дедалі частіше занепадають пам'ятні місця в Європі. Наприклад, 15 листопада 2012 р. було підписано угоду про переселення жителів села Педельвіц, що у федеральній землі Саксонія-Анхальт. Цей населений пункт було приєднано до кар'єру бурого вугілля концерну «Мібраг». Кар'єр впритул підійшов до Реккена, де народився й похований німецький філософ Фрідріх Ніцше. У зв'язку із закриттям атомних станцій у 2020 р. поблизу Реккена має бути побудована потужна теплостанція. «Якщо Реккен з культурно-історичних причин залишиться недоторканим, це буде новиною в історії німецької промисловості»¹⁶.

Українське суспільство також не може дійти консенсусу з багатьох питань своєї соціально-історичної пам'яті. Історична інформація може надходити по черзі, відповідно виникає упередження або на користь першої інформації, або на користь останньої. Аналогічне становище з пам'яттю в сучасному російському суспільстві вбачає професор Санкт-Петербурзького університету Микола Копосов. На його думку, якщо у країнах з розвинутою демократичною традицією домінує культ культурного спадку, то у нових демократіях пріоритетним є відтворення національних міфів. Становлення російської «суверенної демократії», яка дивним чином поєднує ідеї державництва і націоналізму з лібералізмом та модернізацією, але й характеризується антизахідною риторикою та імперськими амбіціями, стало головним чинником зміни ситуації із історичною пам'яттю в країнах Східної Європи¹⁷.

Сучасна європейська цивілізація має достатньо диференційований історичний досвід західного успіху як символу глобалізму, але й «страшних західних історій», пов'язаних із добою гітлерівського «нового порядку» в Європі. Радикальний досвід політики історичної пам'яті після нацистського режиму вважається зразковим для інших європейців¹⁸.

Насправді у постмодерному «суспільстві спектаклю» люди втратили спроможність на самостійне реагування, його їм мають «підказати». Тому сучасне суспільство пам'ятає лише про те, про що йому постійно нагадують. Це прогнозував Дж. Оруел. Після 1945 р. для Німеччини проблемою була заміна нацистської ідентичності на нову демократичну ідентичність. Молоде покоління породжує свої власні «спогади» про те, свідком чого воно екзистенційно не могло бути. Утворюються сімулякри, тобто копії того, чого немає в реальності. Потреба в увазі наразі є важливішою, ніж потреба в інформації. Управління увагою стало головним інструментом управління масовою свідомістю. Негативні повідомлення більш важливі для виживання, ніж позитивні. Править світом не той, хто має інформацію, а той, хто привертає до неї увагу. Школа є сильнішим за цензуру інструментом маніпуляції знаннями. «Під культур-

ною пам'яттю ми розуміємо властивий кожному суспільству і кожній епосі набір текстів, зображень і ритуалів, які постійно використовуються та через «підтримання» яких група стабілізує та передає далі власне бачення себе самої, — пише німецька дослідниця Аляйда Ассман, — це колективне знання переважно (але не винятково) про минуле, на якому група засновує усвідомлення власної єдності та своєрідності»¹⁹. Яскравий приклад цього становить дискусія німецьких істориків з приводу нацистського періоду історії Третього Рейху.

Нагадаємо, що впродовж 1986–1987 рр. свіжими слідами після сорокаріччя закінчення Другої світової війни, у Західній Німеччині відбувалася жвава дискусія істориків з приводу суперечностей антитоталітарної парадигми²⁰. Участь у дискусії взяли Ганс-Ульріх Велер, Ернст Нольте, Міхаель Штюрмер. Обговорювалася проблема історичного місця нацизму як трагічного помилкового феномену унікальних обставин, або як закономірного результату історії Другого Рейху на тлі європейської історії кінця XIX століття — першої половини XX століття²¹. Не випадково, що колишній президент ФРН Ріхард фон Вайцзекер зазначав, що «згадати означає відновити в пам'яті те, що сталося чесно, аби зробити це частиною твого знання. Мова не йде про подолання минулого. Це зробити неможливо. Неможливо заднім числом змінити минуле, неможна його скасувати. Але, хто забуває про минуле, стає сліпим до сучасного»²².

Утім, Європейському Союзу, який швидко розширювався, безпроблемно адаптувати цей досвід не вдалося. Внаслідок цього європейська пам'ять є незавершеним конструктом. Національні ідентичності залишаються потужнішими за європейську²³.

Після розширення Європейського Союзу та включення до об'єднаної Європи країн Центральної та Східної Європи актуалізуються відмінності в сфері недавньої пам'яті народів Сходу і Заходу континенту. Європа має чимало «місць пам'яті», які підтверджують тезу про те, що Європа ніколи не була єдиною. Немає щасливої амнезії, хоча й забуття потрібне, аби ментально різним частинам суспільства продовжувати жити разом. Інакше подорожі у минуле навряд чи допоможуть долати страхи, які готує майбутнє. Не випадково часто закликають не відкривати скриньку Пандори пам'яті. Ключовою проблемою для формування загальноєвропейської історичної пам'яті є тенденції до наднаціонального написання історії. За модерних часів історія найчастіше використовувалася для легітимізації національної або навіть націоналістичної політики. Внаслідок цього європейська історична пам'ять має спільним тільки розбрат і війни.

Східна Європа ототожнює сталінський тоталітаризм з націонал-соціалізмом та дедалі гучніше наполягає на засудженні комуністичних

режимів аналогічно гітлерівському. Натомість Російська Федерація розглядає ці кроки як образу пам'яті мільйонів загиблих і їхніх нащадків. Минулі конфлікти отримують можливість прорватися у майбутнє та вкотре поділити Європу. Матеріальна і символічна компенсація через 65 років після закінчення Другої світової війни виглядає парадоксально. Але на цьому через Європейський суд із прав людини наполягають «Асоціації вигнаних німців» Польщі і Чехії. У підсумку в Польщі історія стає «монополією» правих політичних сил. В грудні 2006 р. об'єднання жителів Пруссії подали позови до Європейського суду з прав людини про повернення землі у Померанії, конфіскованої польською владою 1945 року. Мотиви стосуються перерозподілу впливу у Європі. Німці та французи створили спільний підручник історії. Він визнає суб'єктивність різних історичних оповідей, прояви травматичної пам'яті, навколо яких відбувається політично коректний діалог.

Сучасний світ став інформаційно транспарентним, тобто прозорим й відкритим. Настав час загальної кризи ідеологій. Причина цього у зміні наукової картини світу та загальній кризі індустріальної цивілізації й універсалізму Просвітництва. Можна погодитися з думкою про те, що «вихідні коди європейської моделі сучасності — активна роль людини в універсумі, різні взаємовідносини ціннісної та цільової раціональності, космічного та історичного часу, індивідуального та колективного, розуму та почуттів, віра в прогрес та його взаємозв'язок з історичним процесом — не лише змінилися, а й модифікувалися»²⁴.

У контексті соціальних технологій формування європейської колективної пам'яті найбільш оптимістично налаштований німецький соціолог Ульріх Бек. Зокрема, він вважає, що «критики не помічають реальності Європи. Антиєвропеїзм виходить з помилкового лику Європи, яка потрапила у западню суперечностей фальшивого національного сприйняття»²⁵. На думку У.Бека, основною моделлю формування європейської історичної пам'яті має залишатися лібералізм, а провідними цінностями демократія і свобода. Але «поки що, — зауважує У. Бек, — Європу паралізує те, що її інтелектуальні еліти живуть в національній брехні»²⁶. Але, на нашу думку, вразливість цієї концепції полягає у тому, що абстрактної наднаціональної демократії не існує. Особливо яскраво це проявляється на прикладі епосної традиції. Європейський епос прославляє французького Роланда, іспанського лицаря Сіда — вірних васалів сюзерена. Натомість руський епос прославляє захисника народних інтересів Іллю Муромця. Вірогідно й тому зберігається пам'ять про радянський проект, хоча й посилюються культурні та соціальні відмінності між членами українського суспільства. Оксюмороном є оголошення всієї радянської історії безглуздістю. Ідеалізація радянського проекту посту-

пово стає реакцією на його тотальне заперечення. Радянський проект мобілізував людську енергію за рахунок відкриття великих можливостей вертикальної соціальної мобільності. Але ці канали відкрилися за рахунок знищення старої еліти.

Тому потрібна позитивна інтеграція історичної пам'яті. Сприйняття минулого стає головною метою управління колективною пам'яттю. Передача пам'яті відбувається у вигляді продукування стереотипів. Переказ жорсткої минувшини не може допомогти подолати страх перед майбутнім. Історик прагне пояснити подію, трагедію, а не бути суддею, що виносить вердикт. Історик має залишати відкритими двері для боротьби різних думок, адже робота пам'яті ніколи не завершується. Історик більше не грає роль оборонця національної пам'яті від політичного маніпулювання. Прагнення зберегти і прославити минуле входить у протиріччя із бажанням увійти до Європи²⁷. Але, розуміючи слушність цього прагнення, не потрібно ідеалізувати стан колективної історичної пам'яті у Європі. Наприклад, за результатами соціологічного опитування, проведеного тижневиком «Штерн», кожен п'ятий молодий німець від 21 до 29 років не знає про концентраційний табір Освенцім²⁸. Натомість за даними соціологічного дослідження вчених Вільного університету Берліну учні у східних німецьких землях знають історію краще, ніж у західних федеральних землях²⁹.

Історичний матеріалізм стверджує залежність суспільної свідомості від суспільного буття. Але в дійсності між ними існує принаймні взаємозалежність, причому вона є неієрархічною. Історична свідомість є структурним елементом культури. Суспільна свідомість, змінюючись, здатна радикально трансформувати суспільне буття. Наглядний приклад цього становить доба «перебудови». Маніпулювання суспільною свідомістю в СРСР посприяло радикальній зміні «соціалістичного» суспільного буття. Тому вульгарне розуміння прямої залежності духовного буття від матеріального виявилось помилковим. Але так само не можна абсолютно заперечувати матеріальні впливи.

Минуле є у всіх. Воно пов'язано з сучасним, у якому ми живемо. Без його досвіду не можливий розвиток ні особистості, ні нації, ні держави. Тому кожен незалежно від того історик він, чи ні, періодично намагається зрозуміти минуле. В історії суспільства діють люди, які наділені свідомістю, які «роблять історію» обдуманно, або під дією пристрастей, але нічого не робиться без бажаної мети. Потрібен глибокий соціально-історичний аналіз духовності європейських народів, включно з українським.

Історичний факт є задокументованою подією, він відокремлений від інших фактів, незмінний за своїм іманентним змістом. Історик, вста-

новивши автентичність факту, має різні можливості для його тлумачення в залежності від зміни цінностей. Сміслом і значенням історичні факти наділяє історик.

Дві небезпеки чатують на того, хто робить таку спробу. Перша полягає у спробі духовно віддалитися від свого минулого, друга піддатися його владі.

У першому випадку минуле стає архівом фактів, а для історика лише «об'єктом дослідження» як життя тварин або геологічні періоди. У другому випадку минуле витісняє дійсність, полонить людину спогадами, які провокують безсилий жаль або безплідну злобу. Вихід в усвідомленні того факту, що людина і суспільство не віддільні, але й не тотожні пережитому, якому треба казати прощавай.

Національна ментальність та ідентичність у наш час вимушені пристосовуватися до глобальної реальності. Ментальні риси в історичному процесі завжди відносні, адже за одних умов вони працюють на користь «прогресу» та динамічному розвитку, а за інших обставин, навпаки, гальмують поступальну еволюцію. Суспільство не існує без людей. Люди первинні, а суспільство як «уявна спільнота» є результатом їхньої діяльності та комунікативних зв'язків. Однак життя будь-якої людини починається у конкретних умовах суспільного буття, які сформовані до її народження й які одноосібно будь-хто змінити не може. Суспільство як цілісна система відрізняється від своїх складових самодостатністю. Однак власну ментальність мають й різні соціальні групи, тобто спільноти людей, які усвідомлюють свою належність до даної групи та вважаються її членами з точки зору інших. Націю формує спільна історія. Для національної самосвідомості важливо чиїм нащадком вважає себе людина, а не чиїм нащадком вона є біологічно. Тому модерна нація може об'єднувати людей різного етнічного походження, оскільки головні соціокультурні фактори, які забезпечують єдність нації, не зводяться до уявлень про генетичну спорідненість.

Необхідною передумовою існування нації є створення національної культури. Позаяк культурна соціалізація особистості здійснюється через родину, виникає уявлення про нерозривний зв'язок культурної ідентичності людини та її походження. Найважливішою ознакою національної ідентичності стає рідна мова. Спільнота стає нацією лише у тому випадку, якщо усвідомлює свою національну єдність. Без національної самосвідомості не існує нації. Релятивістська теорія націй стверджує, що національна самосвідомість з'являється у співставленні свого народу з іншими. Як правило, для кожної нації є своєрідна референтна група націй, у співставленні з якою формується її образ. Нація формується на основі спільності національної свідомості, території, мови, особливостей матеріальної та духовної культури, традицій, звичаїв.

Духовна ситуація часу, яка визначається як домінування постмодерних парадигм, сприяє розмиванню ідентичностей, адже впроваджує ідею про рівнозначність та однакову прийнятність або неприйнятність будь-яких поглядів та концепцій. Вихідні передумови мислення та поведінки, як правило, не досить чітко усвідомлюються та формулюються. Вони можуть по-різному диференціюватися, адже ієрархію своїх мотивів люди вибудовують неоднаково. Навіть у одній культурі апіорні мотиви мислення та діяльності можуть суттєво відрізнятися у різних людей та суперечити одна одній. Вихідні смисли не можуть бути остаточно поясненими у межах певної культури, адже вони самі є її фундаментом.

Світогляд це знання, які стали переконанням. Фактично світогляд формується під впливом виховання, освіти, життєвого досвіду. На нього впливають умови життя, загальні риси епохи, національні особливості культури. Натомість ідеологія презентує інтереси певної соціальної групи, яка претендує на пріоритетність їхнього захисту в умовах конкуренції з іншими не менш легітимними інтересами. В інформаційному суспільстві ідеологію формують засоби масової інформації. Концептуальна влада змушує жити чужим розумом.

Визначальними для національної ідентичності є низка факторів. Релігія, соціально-психологічні особливості, ставлення до історії, традицій, національних символів, статусу рідної мови. Демократія консолідується, коли громадяни більше не бачать їй ефективної альтернативи та не ведуться на популізм, який вкотре обіцяє щастя для всіх. Українська національна ментальність та ідентичність ґрунтується на «філософії серця», тому ідеї справедливості, добра і свободи є її першоджерелами. Але це веде до суспільної практики, яка спирається на ідеал того, як має бути, а не як може бути.

Історія європейської ментальності засвідчує, що об'єднана Європа не стане реальністю, якщо кожний член великої європейської родини не зможе зробити свій внесок у становлення спільного європейського дому. Європа втрачає вплив, коли весь світ стає «Європою». Європейській ментальності властива багатозначність смислів. Внаслідок цього актуалізується потреба наукового осмислення складних і суперечливих процесів формування новітніх національних, регіональних, трансрегіональних та наднаціональних ідентичностей. На перший погляд ідентичність є засобом визначення: «свій» чи «чужий», тобто тлумачення образу спільноти.

На цій підставі виникає ідея «об'єднаної Європи» як спільного ідентифікаційного знаменника різних народів Старого континенту. Зазначена ідея водночас «молодша» й «старіша» за нації-держави. Внаслідок цього у об'єднаній Європі дедалі частіше виникають дискусії з приводу «нового

націоналізму», який багатьох дивує, адже конструкція Європейського Союзу вибудовувалася на фундаменті єдності різних народів, які мали обмежити конкуренцію між собою та перейти до співпраці заради підняття рівня та якості соціальних стандартів й миру в Європі. Однак наявної потужної економічної опори Європейського Союзу у вигляді спільного ринку та єдиної грошової одиниці виявилось недостатньою для органічного союзу громадян та для формування спільної культури. Тому «нова європейська ідентичність», головним чином, проявляє себе на рівні тонкого прошарку європейської інтелектуальної та бізнесової еліт. Натомість на інших щаблях соціально-політичної ієрархії панують національно-державні ідентичності.

Донедавна популярною тенденцією в західноєвропейських країнах Євросоюзу було сприйняття концепції багатьох культур, або «мультикультурності». Однак, світова економічна криза 2008–2010 років, збільшення кількості нелегальних емігрантів до країн Євросоюзу, посилення ксенофобських настроїв на фоні збільшення чисельності безробітних змусили уряди Великої Британії, Італії, Німеччини та Франції вести мову про провал ідеї «мультикультурності». В країнах Західної Європи основний радикальний націоналістичний дискурс точиться навколо антиісламських та антиінтеграційних мотивів. У нових центральноєвропейських країнах-членах Євросоюзу домінує антициганський та антиінтеграційний націоналізм. Причому заклики «нових націоналістів» відродити міфи про винятковість власної нації безпосередньо підривають підвалини Євросоюзу. Внаслідок чого зменшується популярність Євросоюзу в очах громадськості. Говорячи у термінології О. Шпенглера, «сутінки Європи» це не смерть «білої раси» або культури, а лише закінчення історичної епохи.

Отже, спільна європейська ідентичність не виникла «автоматично». Формуванню ідентичності «європейського космополітизму» перешкоджає відсутність таких ментальних консолідуючих факторів як єдина мова та уніфіковані культурні цінності та стереотипи масової повсякденної поведінки.

Натомість знову пріоритетом державної політики в країнах ЄС стає адаптація емігрантів до провідної культури певної національної держави. Можна сказати, що прогноз Освальда Шпенглера, висловлений у далекому 1918 р., про кризу європейської культури дається взнаки. В умовах глобалізації важко зберегти національну культурну ідентичність, яка часто представляється «минулим, яке не минає». Спільній соціальній ідентичності все важче ментально «скріплювати» таку «уявну спільноту», якою є нація.

Адже позиціонування соціальних суб'єктів щодо будь-якої ідентичності фактично означає відповідь собі та оточуючим на сакраментальні

питання: «хто я?», «хто ми?»). Адекватна відповідь на ці питання дає можливість мати надійний компас у бурхливому морі глобальних зрушень та радикальних трансформацій.

Одним із головних складників будь-якої колективної ідентичності є інтерпретація національної історії. Однак, сучасний світ, в якому домінують різні інформаційні потоки, робить неможливою наявність установленної ідентичності, яка дана «на віки». У диференційованому та порізному стратифікованому та, як правило, багатонаціональному суспільстві об'єктивно наявні різні ідентичності. Внаслідок цього виникає питання: чи є наукові підстави говорити про суспільну ідентифікацію? Що ми можемо розуміти під цим поняттям?

Відповіді на ці пізнавальні виклики допомагає шукати історія. Адже саме минуле дає можливість не лише з'ясувати, ким були наші предки, а й зрозуміти, чим вони жили, як мислили, що їх турбувало. Київська Русь входила до кола великих європейських держав раннього середньовіччя поряд із імперією Карла Великого. Землі України історично та географічно завжди були в Європі. Але з часом не завжди відповідали відповідним формальним критеріям. Чимало істориків скажуть, що у нас не було релігійної Реформи та Контрреформації (хоча у контексті останньої можна розглядати Берестейську унію), своєрідним було Просвітництво, тощо.

Звернення до нашого спільного з поляками та литовцями минулого, передусім дає підстави згадати про нашу спільну державність — Велике князівство Литовське, а потім і про Річ Посполиту. Тривала історія цих державних утворень багата на різні події, які неоднаково тлумачаться науковцями та громадськістю. Серед епохальних подій можна назвати Битву на Синіх водах, яка поклала край експансії монголів у Східну Європу. Натомість Грюнвальдська битва, участь у якій брали лицарі з українських, польських та литовських князівств, покінчила із тодішньою експансією німецьких лицарських орденів, які здійснювали «тиск на Схід». В цей час були всі підстави вести мову про спільну східноєвропейську ідентичність українців, поляків, литовців й до певної міри білорусів.

Рання модерна доба європейської історії досить радикально змінила історичні долі східноєвропейських народів. Західноєвропейські країни стрясалися від кривавих подій Реформації, релігійних війн, Контрреформації. Саме вони стимулювали появу модерної ринкової економіки, яка спирається на принцип індивідуальної свободи та громадянське суспільство. Ці події лише опосередковано торкнулися регіону Східної Європи. Соціокультурні відмінності між двома половинками одного європейського серця ставали дедалі помітнішими. На заході євразійського простору розпочалася запекла боротьба за домінування.

На початку XVII століття загострилася суперечка між Річчю Посполитою та Московським царством. Козаки Сагайдачного ходили разом із польським військом на Москву. Українські козаки стали майже такими ж відомими в Європі найманими ландскнехтами, як й їхні швейцарські колеги-гвардійці. Тридцятирічна війна 1618–1648 рр. спустошила Центральну Європу та започаткувала добу Вестфальської системи міжнародних відносин, яка поступово трансформується лише на наших очах.

Для українців повстання під проводом Богдана Хмельницького стало фундаментом модерної національної ідентичності. Тим часом у Європі поступово формуються національні держави, будівничими яких ставали абсолютні монархи, які поступово почали орієнтуватися на просвітницькі ідеї. Бажання релігійних, соціальних та національних свобод було потужним й в українському суспільстві. Титанічна діяльність Богдана Хмельницького дала можливість створити Українську козацьку державу. Однак така радикальна геополітична трансформація Східної Європи порушила регіональний баланс сил. Могутні сусіди втрутилися в український державотворчий процес. На українських землях запанувала Руїна, говорячи словами Т. Шевченка, ми «самі себе звоювали». В середині XVII ст. Україна була поділена по Дніпру між Річчю Посполитою та Московським царством. Так, одна з найбільших європейських націй — українці були волею історії та низки війн поділені між різними державними організаціями та на тривалий час розділена на сфери впливу. Україна стала заручницею нового балансу сил у Європі.

Європейська доба Просвітництва була однією з найбільш складних для української історії. Різні українські землі опинилися у складі імперій, які конкурували одна з одною за домінування у східноєвропейському регіоні. Козацькі традиції вольностей та індивідуальної свободи, доповненої колективною відповідальністю дали змогу Пилипу Орлику створити Конституцію. Але до конституційного патріотизму українцям було ще далеко. Навпаки XVIII століття стало часом закріплення соціокультурного розколу між українцями різних територіальних утворень. Своєрідним доповненням цього процесу стали три поділи Польщі, внаслідок яких з політичної карти Європи на певний час «фізично» зникла польська державність, але не польська ідентичність. Гегемонами Східної Європи стали Російська імперія, Пруссія та Австрійська імперія. Українці стали пасинками в різних імперських утвореннях.

Певні сподівання на кращі зміни можна було пов'язувати із гаслами Великої французької революції: «свободою», «рівністю», «братерством». Ці ідеї намагалися поширювати Європою солдати Наполеона. Однак його кінцева поразка та рішення Віденського конгресу 1815 року створили «концерт» європейських держав, але без незалежних східноєвропейських

держав. Після Вестфальського миру 1648 р., який покінчив з релігійними війнами в Європі, більше не говорили про християнську Європу, а ввели у обіг термін Європа. Можна сказати, що з цього часу у Західній Європі стверджується думка про поглиблення відмінностей між двома частинами європейського континенту. Східна Європа відставала в процесі модерного державотворення.

«Весна народів» 1848 р. лише посприяла появі людей розумової праці, які закладали фундамент великих будов національних держав. Нові національні державні утворення, які вступили між собою у жорстку конкуренцію за ринки збуту та колоніальні володіння, неухильно вели Європу та світ до глобальної війни. На обрії з'явилося одне з найтрагічніших в історії ХХ століття, коли Європа на власному важкому досвіді переконалася, що міждержавна єдність є питанням миру і процвітання. Це особливо важливо, коли Європу наскрізь пронизують криваві сліди давніх і нещодавніх міждержавних і міжнаціональних конфліктів. Вже після Першої світової війни роздуми вчених були спрямовані на просування в суспільну свідомість ідеї примирення заради цивілізаційної єдності Європи.

Після падіння комуністичних режимів у Європі дедалі частіше застосовується важливий принцип: «вибачаємо й просимо вибачення». Це дає можливість формувати спільну європейську ідентичність, хоча як і за доби Просвітництва вона все ще більше нагадує ідеальний проект, ніж реальність. Адже кожна країна Євросоюзу плекає насамперед національну ідентичність. Ототожнення себе з певною нацією є передумовою для формування європейської ідентичності.

Водночас пріоритетом зовнішньої політики Євросоюзу стає захист національних меншин заради примирення всередині держав та між ними. Чимало громадян України є двомовними. Чи є це погано для національної ідентичності? Чи цей факт свідчить про невикористаний у повному обсязі потенціал конкурентоспроможності у сучасних умовах глобалізації? Аби знайти Україні місце в Євросоюзі, спочатку треба досягнути стандартів Європи в Україні, зокрема, й у мовному питанні.

Можна припустити, що небажання «старих» країн-членів Євросоюзу надати європейській державі Україні перспективу членства обумовлюється незавершеністю процесу примирення європейської історії з геополітикою, суттю якого є подолання ідентифікаційного розколу між Сходом і Заходом Європи. Новітній балканський досвід довів, що конфлікти ідентичностей стимулюють криваві конфлікти. Однак нова європейська цивілізаційна ідентичність в ідеалі має забезпечити толерантне співіснування й ослабити емоції конфліктності та неприязні. Постійне переживання травматичного досвіду минулого відбирає творчу

енергію, потрібно для реалізації сучасних проектів найближчого майбутнього.

У цьому контексті важливою залишається робота комісій істориків, які, зокрема, мають готувати наукові коментарі до публікацій архівних документів. В процесі формування минулих ідентичностей історична пам'ять часто є автономною від офіційної історичної науки силою. Будь-якій європейській державі дедалі важче зберегти монополію на написання історії. Треба замислюватися над контекстом і складністю минулого, а не міфологізувати «історика-суддю». Толерантність є важливою європейською цінністю, включно із сприйняттям неминучого конфлікту інтерпретацій складних сторінок історії.

Замість створення спільних шкільних підручників доцільно представляти у наявних національних підручниках різні точки зору. Адже будь-який історичний нарратив не просто передає минуле, а тлумачить його. Причому шкільні підручники залишаються основним зняряддям для створення національної міфології на основі історичних оповідей. Відкритим є питання, наскільки послідовно можна вести мову про самобутність нації у європейському контексті. Стереотипне прийняття минулого, його інструментальне використання не можуть нейтралізувати страх перед невизначеним майбутнім.

Європейська ідентичність формується на основі нової ролі історика, який прагне пояснити трагічні події, але не є судією, який презентує суспільству остаточний вирок щодо минулого та пам'яті про нього. Зрештою в процесі формування ідентичності важливо пам'ятати, за кого ви себе вважаєте, тим ви й є, принаймні потенційно. Європейська ідентичність України вибудовується й через інтеграцію її історії до історії Європи. Потрібно укорінити Україну в минулому Європи. Мова може йти й про створення спільних комісій польських, литовських, українських та російських істориків. Але це можливо зробити лише у демократичному середовищі та встановленні правильної «політичної» відстані від минулого. Діяльність міжпарламентської асамблеї України, Литви та Польщі може сприяти активізації та створенню необхідних передумов для якісно нового інтелектуального розуміння нашого спільного минулого, що є запорукою успішності реалізації спільних проектів у сучасному та майбутньому.

Актуальною є проблема типологізації європейських ментальностей. Міграція починає впливати на соціокультурну структуру Європи. Східноєвропейські країни самі переживають депопуляцію. Це стимулює проведення «політики пам'яті» та формує викривлені національні образи минулого.

Незалежна Україна має достатньо територіальної непевності, аби ні з ким не сваритися за території, та ідеологічної невизначеності державного фундаменту. Занепад українського села, яке є джерелом національної ідентичності, неминуче її трансформуватиме. В умовах суспільної кризи когнітивна структура ситуації є невизначеною щодо поточного стану та майбутнього. Єдність у багатоманітності ідентичностей, свобода європейських народів у цивілізаційній інтеграції Європи. Європейський Союз з перемінним успіхом вирішує завдання забезпечення лояльності громадян своїх держав-членів.

Гоголівський герой Тарас Бульба визначав національну ідентичність за релігійною ознакою. Як людина хрестилася та читала «Отче наш», вона визнавалася православною людиною, або католиком. Релігійна ідентифікація була засобом набуття національної самоцінності. Масова культура змінює національний культурний спадок. Опиратися її наступу може тільки глибоко традиційна культура, яка спирається на сільські громади. Однак набута ідентичність одних поколінь «генетично» не передається іншим поколінням.

Домінантною тенденцією процесу глобалізації стає трансформація європейсько-центричної системи координат. Звичайно, Європа залишається модним орієнтиром культурних та матеріальних досягнень, але Європа поступово втрачає лідерство як центр виробництва (не лише матеріального або наукового, а й творення смислів) внаслідок чого цінності різних локальних цивілізацій все більше вступають у протиріччя з традиційними християнськими цінностями. Європа також перебуває у складній ситуації пошуків спільної ідентичності. Посилення кризи та втрата курсової стабільності спільної європейської грошової одиниці євро, яка вважається матеріальним символом нової європейської ідентичності, у 2008–2011 рр. серйозно налякала перспективою руйнації наддержавних інституцій та розпуску Європейського Союзу. Нагадаємо, що великий німецький філософ І. Кант вважав, що побудувати правову державу можна на засадах здорового глузду, треба лише аби одні егоїстичні бажання блокувалися не менш потужними іншими егоїстичними бажаннями. Це ми й побачили наприкінці 2011 р. у долі спільної європейської грошової одиниці євро.

Україна є співдружністю цивілізацій та культур з тисячолітньою історією. Наше ставлення до історичних подій, яке визначається ментальністю, має значення, а отже, апостеріорі надає смисл історії. Смисл історії існує у культурі, продуктом якої він є. За межами певної культури смислу немає. Історія набуває смисл, коли її розглядають не очима сучасного, а з майбутнього. Майбутнє в сучасному, але майбутнє й у минулому. Українська ментальність часто живе минулим за рахунок

категоричного неприйняття сучасного. Якщо воно погане, таким його зробили ми. Конструктивніше думати про майбутнє, а не жити тінями минулого.

Для західних європейців сказати, що справи йдуть погано означає визнати власне безсилля та продемонструвати нездатність виправити становище. Тому й кажуть неправду, що в них все гаразд. Українці, навпаки, дуже люблять перебільшувати свої негаразди, причому у більшості випадків справа доходить до епічних масштабів. Європейці кажуть неправду найчастіше, аби не образити свого співрозмовника. Українці роблять це, аби «порятувати» його від, наприклад, родинних неприємностей. Історія має слугувати добросусідству, інакше перетвориться на гостру зброю.

Люди повернуті у минуле, коли немає переконливого проекту майбутнього. Поет Поль Валері небезпідставно стверджував, що історія може перетворитися на отруту, якою можна отруїти цілі покоління. Ідеалізація минулого є не простою грою у пам'ять, а й відроджує відповідну традицію з усіма її позитивами та негативами. Невирішені проблеми минулого відроджуються у сучасному, адже якщо якась проблема сприймається як реальна, то вона такою стає й за своїми наслідками.

Отже, ідентичність завжди політизована. Тому боротьба за збереження своєї та проти чужої ідентичності робить конфлікти більш гострими та тривалими. Кожна людина водночас має декілька ідентичностей: етнічну, громадянську, класову, релігійну. Ці різні ідентичності можуть не співпадати навіть у межах одного суспільства. Ідентичності не створюються раз і назавжди. Питання ідентичності загострюються в умовах кризових процесів. Еліти, як правило, більше стурбовані питаннями ідентичності, ніж більшість населення, яка пасивно усвідомлює власну ідентичність. Апологетика «чистої» ідентичності неминуче веде до ксенофобії. Доки існує ідентичність, включно з цивілізаційною, «кінця історії» не буде. Принаймні не в есхатологічному, а змістовно повсякденному сенсі. Зрештою, чітка ідентичність дає можливість людині та суспільству відчувати себе не об'єктом, а суб'єктом історії.

У сучасній Європі продовжують існувати фрагментовані різні спільноти колективної пам'яті. Країни Євросоюзу мають обмаль спільних церемоній вшанування пам'яті. Це ж можна сказати про перформанси, тобто тілесні практики. Фламенко або полька залишаються переважно національними танцями. Різною є й соціальна пам'ять. Кожна європейська нація має свій пантеон героїв. Але досі немає загального пантеону героїв або героїнь Європи. Національні прапори країн Євросоюзу залишаються важливими символами ідентичності, навіть попри свідоме домінування над ними прапору Євросоюзу.

¹ Макнамара Р. Вглядываясь в прошлое: Трагедия и уроки Вьетнама / Пер. с англ. — М.: Ладомир, 2004. — С. 37.

² Мінк Жорж. Європа та її «болісні» минувшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 14.

³ Розенберг Даніела. Іспанія: досягнути Голокост, досягнути Європу // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 65.

⁴ Immergut Ellen. The Theoretical Core of the New Institutionalism // Politics&Society. — 1998. — № 26. — Р. 5–34.

⁵ March J.G. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life // American Political Science Review. — 1984. — № 78. — Р. 734–750.

⁶ Peters Guy. Institutional Theory in Political Science // The New Institutionalism. — London. — 1991. — Р. 128–140.

⁷ Kaiser Andre. Die politische Theorie des Neo-Institutionalismus // Politische Theorien der Gegenwart. — 2001. — № 4. — Р. 253–282.

⁸ Дефранс Корин, Пфайль Ульріх. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 95.

⁹ Koelble Thomas. The New Institutionalism in Political Science and Sociology // Comparative Politics. — 1995. — № 27. — Р. 231–243.

¹⁰ Keck Otto. Der neue Institutionalismus in der Theorie der Internationale Politik // Politische Vierteljahresschrift. — 1991. — № 32. — S. 635–653.

¹¹ Pierson Paul. Politics in Time. History, Institutions and Social Analyses. — 2004. — Princeton. — Р. 34–55.

¹² Thelen Kathleen, Steinmo Sven. Historical Institutionalism in Comparative Politics // Steinmo Sven, Thelen Kathleen, Longstreth Frank. Structuring Politics. Historical Institutionalism in Comparative Analysis. — Cambridge. — 1998. — Р. 1–32.

¹³ Стёркин Н. Память и военные памятники за рубежом // Зарубежное военное обозрение. — 2007. — № 6. — С. 25.

¹⁴ Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. — К., 2011. — С. 12.

¹⁵ Стёркин Н. Память и военные памятники за рубежом // Зарубежное военное обозрение. — 2007. — № 6. — С. 13.

¹⁶ Тимченко В. Екскаватори на могилі Ніцше? // Голос України. — 2012. — 21 листопада. — С. 5.

¹⁷ Копосов Николай. Память строгого режима. История и политика в России. — М., 2011. — С. 34.

¹⁸ Beatty Andrew. Learning from the Germans? History and Memory in German and European Discourses of Integration // Journal of Multidisciplinary International Studies. — 2007. — № 4 <http://www.epress.lib.uts.edu.au/ojs/index.php/portal>

¹⁹ Ассман Аляйда. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. — К., 2012. — С. 12.

²⁰ Hans-Ulrich Wehler. Entsorgung der deutschen Vergangenheit. Ein polemischer Essay zum «Historekerstreit». — München, 1988. — S. 161–171.

²¹ Ulrich Herbert. Der Historekerstreit. Politische, wissenschaftliche, biographische Aspekte // Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Große Kontroversen nach 1945. — München, 2003. — S. 105.

²² Broszat Martin. Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus // Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. — München, 1988. — S. 266–281.

²³ Jon Ross. Was bleibt von uns? Das Ende der westlichen Weltherrschaft. — Berlin. — 2008. — S. 65.

²⁴ Шмуель Эйзенштадт, Вольфганг Шлюхтер. Пути к различным вариантам ранней современности: сравнительный обзор. // А.А. Фисун. Демократия, неопатриотизм и глобальные трансформации. — Х., 2006. — С. 265.

²⁵ Бек Ульрих. Космополитическая Европа: реальность и утопия // Свободная мысль. — 2007. — № 3. — С. 32.

²⁶ Там само. — С. 42.

²⁷ Rüdiger Overmans, Hilger Andreas, Poljan Pavel (Hrsg). Rotarmisten in der deutschen Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischen Soldaten des Zweiten Weltkrieges. — Paderborn, 2012. — S. 32.

²⁸ Каждый пятый молодой немец не знает об Освенциме // <http://www.inopressa.ru/article/26Jan2012/diepresse/auschwitz.html>

²⁹ На востоке ФРГ школьники знают историю лучше, чем на западе // <http://www.dw.de/dw/article/0,,16151992,00.html?maca=rus-rss-ru-news-4383-xml-mrss>

В статье рассматриваются особенности формирования общеевропейской исторической памяти. Феномен европейской коллективной памяти рассматривается как виртуальный социальный институт. Отмечается, что европейский экономический и политический союз недостаточны для достижения цели европейского космополитизма. Европа покрыта памятными местами, но нет общего символического европейского пространства коллективной памяти.

Ключевые слова: европейская историческая память, Европейский Союз, коллективная идентичность, социальный институт.

The article discusses the features of formation of a pan-European historical memory. Phenomenon of the European collective memory is seen as a virtual social institution. It is noted the European economic and political union is insufficient to achieve the goal of European cosmopolitanism. Europe is covered memorial places, but there is no common European space of symbolic collective memory.

Key words: European historical memory, the European Union, collective identity, social institution.